

Зарубіжна література

Ігор Лімборський

УДК 821. 111: 008

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИЙ ШЕКСПІР І ВЕСТЕРНІЗОВАНИЙ МЕНТАЛІТЕТ ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті розглядається феномен транскультурних трансформацій постаті видатного англійського драматурга доби Відродження В. Шекспіра за доби глобалізації в різних культурних і національних ареалах, позначених сьогодні глобальними трансформаціями традиційних духовних та інтелектуальних цінностей. Автор доходить висновку про шекспіризацію і код Шекспіра як про чинники, які формували такий тип вестернізованого менталітету, що його сьогодні пов'язують з особливою стратегією глобальних викликів і проектів початку ХХІ ст.

Ключові слова: вестернізований менталітет, код Шекспіра, шекспіризація, глобалізація, механізм рецепції.

Ihor Limbors'kyi. Transnational Shakespeare and westernized mentality at the beginning of the 21st century

The article tells about phenomenon of transcultural transformations of the figure of a well-known Renaissance dramatist W. Shakespeare being perceived during the period of globalization in different cultural and national areas, marked nowadays by global transformations of the traditional national and intellectual values. The author concludes that shakespeareization and Shakespeare code are the main factors which formed a specific type of westernized mentality, now linked with contemporary strategy of global challenges and projects of the beginning of the 21st century.

Key words: westernized mentality, Shakespeare code, shakespeareization, globalization, reception mechanism.

Спроби з'ясувати внесок Шекспіра в історію людської цивілізації здійснювалися неодноразово. Уже на початку ХХ ст. було опубліковано англійськомовну багатотомну працю "Драма, її історія, література і вплив на цивілізацію" (за редакцією Е. Бейтса), одну з найгрунтовніших праць про еволюцію світової драми у її зв'язку із цивілізаційними змінами людства. Шекспір тут потрактовується як митець, що "належить усьому світові, американцям так само, як і англійцям, хоча він і помер за кілька років до того, як на Американський континент потрапили батьки-пілігрими, будучи найвеличнішою постаттю і першим драматургом Західного світу" [11, 4].

Безперечно, до такого ґатунку праць останнього часу належить і широко відома сьогодні праця Г. Блума "Західний канон", у якій він відводить центральне місце саме Шекспіру в історії літературної цивілізації, хоч і послуговується тут терміном "канон". У дослідника йдеться передусім про Захід як про той культурний ареал, вектор художнього мислення якого був значною мірою визначений саме Шекспіром. Висновок його про те, що "бути митцем у колі західної традиції є долею вельми незавидною: після нього (Шекспіра. – І. Л.) надто проблематично бути оригінальним у найбільш важливих ланках літературного письма" [3, 15], сьогодні, на початку ХХІ ст., спонукає до серйозних роздумів і про долю літератур, які перебувають за межами Заходу, де західноєвропейські впливи хоч мали і місце, але не були настільки потужними, як всередині західноєвропейських літератур. Щоправда, треба взяти до уваги те, що Г. Блум тут не зовсім оригінальний – уже у 1820-х рр.

цю ідею висловив Й. Гете, до того ж сьогоденного читача вражає абсолютна “ідентичність” висловлених думок. У Гете: “Талановитий драматург не може знехтувати Шекспіром, не може його не вивчати, а вивчивши, переконатися, що Шекспір, який добре розумівся на людській природі, її глибинах і висотах, усе вичерпав, і йому, нещасному наступникові, робити вже, власне, нічого” [9, 453-454]. Справді, перефразовуючи самого Блума, можна сказати, що літературному теоретику іноді буває дуже важко бути оригінальним у колі західного світу не тільки після Шекспіра, а й після Гете.

Проте така свідома чи несвідома “ідентичність” наукової рефлексії навколо постаті Шекспіра бачиться не випадковою. Висловлена ними думка сьогодні особливо актуальною, зважаючи на ті трансформації постсучасного і постіндустріального світу, у якому глобалізаційні процеси, які часто асоціюються з вестернізацією, охоплюють людську цивілізацію на всіх рівнях культурного мислення – від ідей про ліберальні цінності, демократію до уявлень про літературну творчість. Із Шекспіром нині пов’язують не лише становлення особливого шекспірівського дискурсу в європейських літературах, що змінив вектор цивілізаційної свідомості на понаднаціональному рівні, а й особливий текст, який є джерелом культурної “войовничості”, який може читатися з метою долучитися до найкращих думок і знань, але стає, на думку постколоніаліста Е. Саїда, межею, котра відрізняє “їх” від “нас” [8, 13]. Тобто наявність і приналежність Шекспіра до певної культури і традиції та його “відсутність” в іншій, у цьому разі в арабській, породжує в очах європейця комплекс меншовартості “чужої” культури й тому стимулює бажання вестернізації такої культури. Власне, це породжує парадоксальне для освіченого європейця запитання: чи не є Шекспір одним із механізмів утвердження гегемонії Заходу й вестернізованої ментальності?

Глобальне прочитання і перепрочитання Шекспіра на цивілізаційному рівні здійснювалося неодноразово. У Німеччині, наприклад, за спостереженнями Н. Еліаса, саме Шекспір став тією визначальною постаттю в XVIII ст., з якою пов’язувалися процеси переборення французьких впливів у культурі, у боротьбі з так званим “офранцузуванням” німецької культури, коли сам король Фрідріх Великий писав літературні трактати, але робив це французькою мовою, ідучи за тогочасними придворними традиціями і не помічаючи літературного життя у самій Німеччині” [10, 56]. Шекспір у цьому випадку протиставлявся французьким класицистам Корнелю і Расіну, як це зробив Лессінг у “Листах про новітню літературу” 1759 р., передбачаючи велику популярність у майбутньому серед німців саме Шекспіра, який найбільше здатний задовольнити смаки німецького читача.

І хоча впливи Шекспіра поступово набували дедалі більшої ваги серед німців аж до погляду на нього як на “спонтанного генія” в німецьких романтиків, рецепція Шекспіра в Німеччині все ж таки не набула такого розмаху, ніж це було у країнах, які через різні обставини були більше “відкритими” для іноземних впливів. У Німеччині, до речі, рецепція Шекспіра красномовно свідчить про те, що його текст прочитувався різними читачами, демонструючи феномен “абсолютної універсальності” незалежно від позиції реципієнта, від його його моральних та інтелектуальних характеристик. До того ж завжди ним захоплювалися як творчим генієм. Так, у нещодавно опублікованому дослідженні Т.У. Рибакка “Приватна бібліотека Гітлера: книжки, що змінили його життя” наводяться цікаві факти про те, як гарно Гітлер був обізнаний із творами видатного англійця, високо цінував геній Шекспіра, маючи у своїй бібліотеці в маєтку в Альпах збірку його творів у перекладі Георга Мюллера 1925 р. [див.: 12].

Особливо впливи Шекспіра й породжене ним явище шекспіризації позначилися на слов'янських літературах. Реформи Петра I, в основі яких була ідея вестернізації Росії (один з історичних етапів тодішньої “глобалізації”), а згодом і ідея, неодноразово висловлена діячами тогочасної російської культури, що треба якнайшвидше “подолати” культурний розрив між ними й “цивілізованішими” європейцями, привели до такого розмаху і масштабності шекспірівського дискурсу, що він виокремився в таке специфічне явище, як шекспіризація російської культури. Інакше кажучи, на постать Шекспіра тут покладалася не просто культурна, а й значною мірою політична й “цивілізаторська” місія. Уперше термін “шекспіризм” використав П. Анненков (розділ “Шекспіризм” у книжці “Пушкін за Олександрівської доби” [див.: 1]). Під шекспіризацією російської літератури сьогодні розуміють “художньо-естетичний комплекс ідей, який характеризує шекспірівське бачення і розуміння історії і сучасності, минулого і теперішнього” [5, 254]. Пушкін це називав “поглядом Шекспіра”. У цьому плані шекспіризм може розглядатися як усвідомлення художніх відкриттів англійського драматурга, масштабність шекспірівського зображення подій, яскравих вибухів пристрастей, у концепції людини та історії, в осмисленні ролі випадку в історії; на рівні художніх форм – змішування стилів, поєднання непоєднуваного, прози і віршів.

На нашу думку, явище шекспіризації має глобальніший й універсальніший характер. Як явище шекспіризація охопило й інші культури, зокрема і саму Англію, де вона породила навіть такий феномен як шекспіризація історії. Наведу тут приклад добре відомої історичної постаті Річарда III, якого західні історики ідентифікували з образом Річарда III в Шекспіра, однак насправді він був не такою вже кривавою і підступною постаттю в історії Англії. Шекспіризація світової літератури мала, сказати б, і “реверсивну” функцію, тобто стосувалася не лише тих письменників, які заявили про себе “після” видатного англійця, а й “до”. Так, зокрема, вона зумовила нове “перепрочитання” найпомітніших представників світового письменства. Цю рису помітив російський філософ В. Біблер, який сьогодні справедливо наголошує: “Шекспір неможливий без Софокла, а Брехт – без Шекспіра, без внутрішніх перегуків, відштовхування, переосмислення, але обов’язково і зворотне: Софокл по-іншому – і унікальніше – розуміється й інакше формується у співвіднесеності з Шекспіром” [2, 262].

Повною мірою подібні процеси шекспіризації зачепили основні постаті європейського письменства. Стосовно російської літератури у вислові “Пушкін – наш Шекспір”, який з’явився ще за життя поета, нині можна побачити той прихований символічний сенс, на який донедавна не зверталася увага, оскільки наголошувалася передусім позитивна конотація подібного вислову. Але тут іманентно наявний момент “заперечення” авторської самодостатності й ідентичності: це все ж таки не зовсім Пушкін, це наш Шекспір, явлений в образі Пушкіна. Код Шекспіра не тільки надав відповідний вектор пушкінському дискурсу, а й призвів до символічного ототожнення англійського і російського авторів. Але чи не приховуються за цим глобальніші проблеми, пов’язані з долею культур за доби глобалізації?

У багатьох сучасних російських теоретиків цивілізаційних змін у процесі глобалізації явища вестернізації часто потрактовуються терміном “ізоморфоз” – у геології він означає появу підробних форм кристалів, коли їхня внутрішня структура не відповідає зовнішній побудові, тобто коли одна кам’яна порода з’являється у формі іншої. За словами фінського філософа Г. Врігта, історичний “псевдоморфоз” означає “суперпозицію імпортованих пластів культурних досягнень (як у нашому випадку Шекспіра) на місцеві форми

релігійного і соціального життя, що вступає в суперечності з їх природними можливостями розвитку й пошуками саморозуміння та ідентичності”. Стосовно Росії деякі сучасні російські теоретики вбачають у вестернізації непереборну загрозу, а історію від Петра I до Леніна розглядають як “псевдоморфоз передчасної західнізації” [4, 318]. Унаслідок такого “псевдоморфозу” Росія увесь час втрачала свою історичну ідентичність аж до визнання того факту, що вона до кінця сьогодні не усвідомлює свою цивілізаційну і культурну роль у глобалізованому світі, втративши колишню “радянську” ідентичність і не маючи тієї, яка могла б прийти навзаєм. Тому російська культура виявляється вже не просто “відкритою” до зовнішніх впливів, (явище цілком закономірне і нормальне для суспільства типу “modernity”), а й “уразливою” для глобальних процесів вестернізації світу початку XXI ст., явище небезпечне в системі координат вестернізованого менталітету доби глобалізації. Адже із цим уже пов’язуються небезпеки та загрози втрати “свого” як такого, що претендує на автохтонну національну своєрідність при формуванні такого феномену як посткультура. Інакше кажучи, “відкрита” культура, яка легко адаптувала для себе Шекспіра, виявилася відкритою і до тих глобальних змін, які не сприймаються так однозначно позитивно, як це було із шекспіризацією. Хоча, зрозуміла річ, що це дві сторони одного явища – шекспіризація тісно пов’язана з вестернізацією, а глобалізація легше стверджується там, де ця вестернізація уже має певний історичний досвід. Глобальне прочитання і перепрочитання Шекспіра переконливо засвідчує, що шекспірівський текст і все, що з ним пов’язано і часто асоціюється із глобалізацією XXI ст., гарно почувается у віртуальному глобалізованому просторі цивілізації “без кордонів”.

Деякою мірою в іншій ситуації опинилася Польща в першій половині XIX ст., у котрій відбувалися процеси не просто реабілітації Шекспіра, а його активного захисту від нападів недоброзичливців. Саме тут, приміром, А. Міцкевич закликав недалекоглядних критиків поміркованіше ставитися до спадщини Шекспіра і не поспішати з оцінками його значення в історії європейського письменства. Прізвище англійського поета він згадував в одному контексті з роздумами про “поетичний інстинкт”, який неможливо виміряти традиційною міркою раціональних міркувань.

“Невідкритість” або, точніше кажучи, вибіркова відкритість до іноземних впливів і герметичність власної національної традиції, як це спостерігається в українській літературі початку і середини XIX ст., не могла не позначитися на рецепції видатних постатей світового письменства. Донедавна такий стан авторитетний літературознавець Д. Чижевський пов’язував із “неповнотою” української літератури, відсутністю в ній усіх ланок літературного процесу, притаманних так званим “розвиненим” європейським літературам. Література опиняється немовби в певному культурному “вакуумі”, будучи не завжди “відкритою” для іноземних впливів. Щоправда, тут може приховуватися і зворотній бік, який за доби глобалізації здатен наповнюватися позитивною семантикою. Тобто, резистентні механізми культури в такому випадку можуть чинити потужний опір нав’язуванню іззовні стереотипів і кліше масової культури, до того ж тієї її гілки, яка забезпечує “масову свідомість” суспільства споживання в бодіярівському її трактуванні як “симулякрів”. Проте чи не це водночас свідчення того, що такий тип культури приречений завжди залишатися на периферії світових процесів нового глобального переформатування всіх аспектів людської цивілізації?

У той час, коли в Росії відбувалися процеси шекспіризації тогочасної літератури, в Україні робилися лише перші спроби знайомства українського читача, передусім вихідця з четвертого суспільного стану – селянства, з

текстами видатного англійця. До того ж це були твори напіворигінальні, оскільки в основі начебто й лежить текст Шекспіра, але він забарвлюється настільки властивою українській літературі доби романтизму фольклористичною національною барвою, що зв'язок з оригіналом заявляє про себе лише окремими епізодами й окремими лексичними збігами. Ідеться про поезію-переклад М. Костомарова 1849 р. “Верба (Пісня Дездемони)” (“Ой вербице зелена”), а також переклад 1854 р. невідомого автора “Пісня Дездемони (Із Шекспіра) “Бідняжка в роздумі под тіну густою сиділа” [7, 152-153].

Уже з постаттю Т. Шевченка “включаються” дуже цікаві модуси та ракурси рецепції видатного англійця. Шевченко, наприклад, мав твори Шекспіра у власній бібліотеці, згадував його персонажів у своїх творах, залишив оригінальні ілюстрації до “Короля Ліра”. Їх було дві (оригінали, виконані в техніці гальванокаустики, не збереглися), залишилася лише одна копія.

Цікавим уявляється, сказати б, “механізм” рецепції Шекспіра з боку Шевченка. Причому в інтермедіальному ракурсі – у зв'язку з різними видами мистецтв, що спостерігається, наприклад, у повісті “Музикант”. Тут Шевченко згадує Просперо, персонажа відомої п'єси англійського драматурга “Буря”. Але буквально через абзац він припускається цікавої помилки – називає концертну увертюру Я. Мендельсона до комедії “Сон літньої ночі” “Бурею”, і робить це, очевидно, за асоціацією зі щойно згаданим Просперо, героєм саме “Бурі”. Цікаво зрозуміти, які тут включаються механізми рецепції, які спрацьовують естетичні і психологічні модуси в такій рецепції на рівні слова і музики, що мають асоціативний зв'язок із Шекспіром? Наскільки був підготовлений “горизонт очікування” Шевченка до сприйняття шекспірівського тексту, якщо тут виникають помилки, що їх не можна пояснити з під кутом зору тих процесів шекспірізації, котрі характеризували в цей час російську літературу?

Складність рецепції Шекспіра в XIX ст. в Україні пов'язана значною мірою із проблемами та досвідом тогочасних перекладів англійського драматурга. Художні переклади Шекспіра в Україні, які значною мірою закладали провідний вектор його подальшого сприйняття, базувалися на перекладах опосередкованих. П. Свенцицький, наприклад, робив переклади з “Гамлета” Шекспіра, послуговуючись не оригіналом, а польськими перекладами. До того ж переклав “Гамлета” спочатку прозою, а лише згодом поезією (відомий його переклад 1-ї дії “Гамлета”, опублікований 1865 р. в часописі “Нива”). А Ю. Федькович своєю чергою послуговувався німецькими перекладами (відомий його переклад “Гамлета” 1872 р., який був дуже критично оцінений І. Франком). І цей момент вимагає додаткового дослідження й наукового осмислення в аспекті проблем компаративістики, особливо проблем рецепції, освоєння чи “присвоєння” шекспірівських текстів. Як вплинув характер таких перекладів на “адекватність” самого шекспірівського дискурсу в Україні? Наскільки його було “трансформовано” завдяки таким механізмам перекладу? Адже в тогочасній естетико-художній системі українських авторів образи Шекспіра поставали в лірично-фольклорній манері, а перекладачами використовувалися асоціації і порівняння, здебільшого притаманні українському фольклору, чого зовсім не містив англомовний оригінал.

Залишається без відповіді й низка інших запитань. Наскільки українська література виявила потенційну гнучкість у переосмисленні Шекспіра в процесі його рецепції? Що виявилось визначальним при переході української літератури вже в першій половині і середині XIX ст. до новочасних моделей художнього мислення, нових “матриць” художньої свідомості – власний досвід після руїни XVIII ст. чи активне освоєння європейського досвіду? Чи, можливо, це були два взаємозалежні процеси? І яку саме роль тут відіграв Шекспір?

Однак уже сьогодні зрозуміло, що торування європейських шляхів художнього мислення не могло відбуватися без участі Шекспіра, і про це вже у XIX ст. промовисто заговорив П. Куліш:

Світило творчества, Гомере новосвіту!
Прийми нас під свою опіку знакомиту:
Дай у твоїм храму нам варварства позбутись,
На кращі почуття і задуми здобутись [6, 384].

Інакше кажучи, Куліш пропонує таку модель цивілізаційного поступу українців, які свідомо зорієнтовані на здобутки основних постатей світової культури, де Шекспір відіграє найважливішу роль. Водночас у цьому заклик "варварства позбутись" наявний й інший аспект. Шекспір постає як фігура, котра здатна прийняти українців "під свою опіку знакомиту", що власне ставить англійського автора у центр самих процесів культурної ідентифікації українців як цивілізованої нації і пошуків модусів національного за допомогою такого історичного нарративу, котрий приходить і ззовні – як вплив дискурсу, що лежить за межами українського досвіду.

Останній момент містить сьогодні, за часів нових глобальних проєктів людства на початку XXI ст., низку небезпек, які постають і перед українським суспільством. Безперечно, тексти Шекспіра належать, якщо перефразувати слова В. Топорова, до "сильних текстів" культури, які в історії вибудовували особливу семасіологічну культурну модель європейського письменства з його домінуючими кодами, моделями і модусами художнього мислення. Водночас подібні "сильні тексти" породжують інший феномен – особливу мову і риторику глобалізації, яка, спираючись на вже засвоєні європейським досвідом коди (серед яких Шекспір, шекспірівський дискурс, шекспіризм і шекспіризація), вибудовує поступово нову транснаціональну систему цінностей. В основі її постають гасла постіндустріального суспільства з його гегемонією універсального, процесами поступового витіснення і заперечення такої семіотики культури, яка донедавна базувалася на національних цінностях і автохтонних міфах про націєтворчу ідею як визначальну складову в історії національного письменства. Залишається сподіватися, що національна пам'ять українців, історія яких налічує чимало трагічних сторінок, сьогодні в силу власних традицій виявиться якнайменш вразливою для радикальних глобальних проєктів вестернізованого менталітету. Ідеться про його тези щодо привласнення "чужого" культурного досвіду на тлі трансформації досвіду "свого", нав'язування ідеалів "суспільства споживання", де Шекспір – це не тільки культурний тренд, а й бренд, за яким іноді вже не проглядає та історична постать видатного англійця, яка значною мірою долучилася до процесів формування новочасного типу інтелігента з його думками і світом почуттів у модерній Європі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Анненков П.* Пушкин в Александровскую эпоху. – Минск: Лимариус, 1988. – 365 с.
2. *Библер В.* От наукоучения – к логике культуры. Два философских введения в двадцать первый век. – М.: Политиздат, 1991. – 413 с.
3. *Блум Г.* Західний канон. Книги на тлі епох. – К.: Факт, 2007. – 720 с.
4. *Голік Н.* Псевдоморфоз – судьба России? // *V Российский философский конгресс.* Наука. Философия. Общество: В 3 т. – Новосибирск, 2009. – Т. 3. – С. 318-320.
5. *Луков В., Захаров Н.* Шекспиризация и шекспризм // *Знание.* Понимание. Умение. – 2008. – № 3. – С. 252-258.
6. *Куліш П.* Твори: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 1. – С. 384- 385.
7. *Пісня* Дездемони (Із Шекспіра) "Відняжка в роздумі под тіню густою сиділа" // *Русская анфологія* или выбор лучших поэм подлинных и переводных. – Ч. I. – Львів, 1854. – С. 152-153.

8. *Said E.* Культура й імперіялізм. – К.: Критика, 2007. – 608 с.
9. *Эккерман И.П.* Разговоры с Гете. – Ереван: Айастан, 1988. – С. 453-454.
10. *Элиас Н.* О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования: В 2 т. – М.; СПб: Университетская книга, 2001. – Т. 1. – 332 с.
11. *The Drama; its history, literature and influence on civilization.* American drama / Ed. A. Bates. – London: Athenian Society, 1903. – V. 19. – P. 4. – 456 p.
12. *Timothy W. Ryback.* Hitler's Private Library: the Books that Shaped His Life. – New York: Knopf, 2008. – 278 p.

Отримано 26 квітня 2015 р.

м. Черкаси

